

Aynur Əliyeva

*F.Köçerli adına
Respublika Uşaq
Kitabxanasının
metodisti*

(əvvəli ötən saylarımızda)

Bu yazılarda məzmun ilə forma bütöv olmadığına görə onlara göstərilən ictimai reaksiya da gözənilərin əksinə olur, şairi mühitin gözündə, öz ifadəsi ilə desək, "səfahət kanına": "səfehlik mənbəyinə" çevirildi. Bizə elə gəlir ki, S.Ə.Şirvani ilə mühiti arasındakı ziddiyyətlərin bir tərəfini burada axtarmaq əsassız olmaz.

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənələrinin ən güclü davamçısıdır. Satirik şeiri də məzmun və forma baxımından inkişaf etdirmişdir. O, pedaqoji fikirtariximizdə də müəyyən yer tutur. Məşhur satirik kimi tanınan ədib "xalqın qanını şişə tutan" çar çinovniklərinə, mülkədar və bəylərə, təriqət başçalarına etiraz etmiş, onları kəskin satira atəşinə tutmuşdur. Onun tənqid hədəfləri əhalini "bəhalini qurd kimi soyanlardan" ibarətdir; xan, bəy, rəis, qazi, məhkəmə üzvləri, vəkil, polis və s.

Seyid Əzim Şirvanisatirik şeirlərində xalq danışıq dilinə çox yaxınlaşır. Klassik poeziya yazan əsasında yazan Şirvaninin başlıca sənətkarlıq keyfiyyəti əsərindəki məzmun zənginliyindən doğur. Onun elə təkcə lirik şeirlərinin mövzuları bunlardır: aşiqin daxili, daxili-mənəvi dünyanın təsviri, məşuqənin zahiri gözəlliyinin tərənnümü, həyatın mahiyyəti və yaşamağın mənası, zahidin zövqsüzlüyü və s. Seyid Əzim Şirvani əsərlərində metafora, mübalığe, epitet, cinas, eyham, kinayə kimi bedii təsvir vəifadə vasitələrindən yerli yerində istifadə etmişdir.

S.Ə.Şirvani şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl, rəvayət, lətifə janrlarından istifadə yolu ilə, eləcə də Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi", "İqbalnamə", Sədinin "Gülüstən" və "Bustan" əsərlərindən, Cəlaləddin Ruminin "Məsnəvi"indən ("Musa və çobanın hekayəti") iqtibas yolu ilə yüzdən çox mənzum hekayə yazmışdır.

"Bağdad xəlifəsi və Bəhlul" hekayəsinin mövzusu şifahi xalq ədəbiyyatından, Bəhlul Danəndə haqqında lətifədən götürülmüşdür. Əsərdə Harunun dərya kənarına ova çıxarkən qarşılaşdığı bir hadisə təsvir edilir. Harun və yanındakılar dənizdən bir əl çıxdığını, beş barmağını göstərdiyini görəndə heyratə düşürlər. Nə qədər top-tüfəng atırlarsa, barmaqlar yox olur. Heç kəs bu sirdən baş açmır. Məcbur olub Bəhlul Danəndəni çağırırlar. Qarşı atına minib gələn Bəhlul məsələni biləndə iki barmağını açıb dəryaya tərəf tutur. Bu zaman dəryadakı əl yox olur. Hamı bu işə mat qalır. Harun Bəhluldan nə baş verdiyini, bu hadisənin mənasını soruşur.

Dedi Bəhlul, ey şah-dövrən!
Bu ki, beş barmaq olmuş idi əyan,
O işarə edirdi, ey sərvar,
Nə qədər ki, çətin ola işlər,
Beş könlü cəm olsa əsəndir,
Cəmləkdən ədu parışandır.
İki barmağımı mən etdim əyan,
Yeni ki, bu cahanda iki könlü,
Cəm ola xeyli əmrdir müşkül.
Bildim mənanı bədi dəryaya,
Seyyidə, afaqın bu inşayə.

Ədib əsərdə öz dövrü üçün çox əhəmiyyətli olan birlik ideyasını irəli sürür, gücün birlikdə olduğunu bildirir. Əsərin ideyası məşhur atalar sözü ilə

səsləşir: "El bir olsa, dağ oynadar yerindən, Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar." Xalq müdrikliyini təmsil edən Bəhlulun nəinki beş könlülün, iki könlülün də bir olmasının müşkül olduğunu söyləməsi şairin yaşadığı dövrün həyat həqiqəti idi. Bu sözlərlə ədib oxucunu ayıldır, xalqın birliyinin rəmzi olan beş barmağı top-tüfənglə məhv etməyin mümkün olmadığını söyləyir.

"Səlimin hekayəsi"ndə kasıb kəndlilin təsadüfən əlinə keçən pul ilə imtahana çəkilməsindən bəhs edilir. Yoxsul kəndli qonşusundan tənbeği is-

qeydlər təzadlarla müşayiət olunur. Şirvanın təsəvvir olunması - istila edilməsi, rəvəqlənməsi, zəlzələdən Şirvan əhalisinin pərakəndə düşməsi və ya Şamaxının bərhad olması, Bakının abad edilməsi və s...

**İmperatori-Rusi-valaşan
Əhi-Şirvanə qıldı çox ehsan.
Qıldı çox xanə xəlx üçün təmir,
Ləyk təqdirlə olmadı tədbir.**

Burada da təzad görürük: Seyid Əzim "şanlı Rusiya imperatorunun çox evləri təmir etdiyini, lakin "təqdirlə tədbir olmadığını" - təqdir edilmədiyini yazır və bunu oradakı mühitin gerifəkirlili-

**Nəzm qıl "Qisseyi-Güləndam"ı,
Eylə məlum eşq-Bəhrəmi.
Kərəmin Əsl ilə yaz vəslin,
Kəşf qıl Əsl xanımın əslin.
De "Koroğlu", cahanı canə gətir,
Qıratın vəsfini bəyanə gətir.
Söylə nəqli-Qəribdən hərdəm-
Ki, onun yan idi Şahsənəm.
Eşidənlər kələmin olsun şad,
Söyləsinlər ki, mərhəbə, ustad!**

Bunu yazarkən Seyid Əzimin Həsən bəy Zərdəbinin ona müraciətini nəzərdə tutub-tutmadığı barədə qəti hökm vermək çətin, ancaq Həsən bəy Zərdəbinin Seyid Əzimə (və digər

bağlı deyildi.

**Seyyidə, bədi qiteyi-inşə,
İmperatura eylə xeyir-dua.
Düşməni-rus tarumar olsun,
Ona Allah lütfü yar olsun!**

-deyən şairin öz oğluna (eləcə dərs dediyi gənclərə) rus dilini öyrənməyin vacibliyi barədə nəsihəti, yaxud Puşkinə həsr etdiyi qəsiddə klassik divan şeirinin tipik nümunələrindən Şərq düşüncəsinin çərçivələrindən kənar çıxır. Seyid Əzimin "Əkinçi" və "Ziya" qəzetlərinə göndərdiyi, qəzeti, yeni məktəbi təbliğ edən mənzum yazılarda istiqaməti dəyişsə də, üslub yerindən tərpənilmə qabağa gedə bilmir. Bununla da Seyid Əzim yaradıcılığında yeni mövzunun köhnə qəlibə salınması klassik nəzmin böhranını dərinləşdirir, zamanla şeir arasındakı təzadları qabardır.

"Rebiül-ətfal" kitabında zəmanə insanlarından şikayət olunan "Nazimin ifadəsi" ndə şairə "Koroğlu" dan bəhs etməyi məsləhət görən kimliyi, burada konkret şəxslər barədə hər hansı eyham olub-olmaması o qədər əhəmiyyətli deyil, məsələnin maraqlı doğuran cəhəti şairin özünün yeni nəsil üçün yaradılmalı olan ədəbiyyata yanaşmasıdır. S.Ə.Şirvani ədəbiyyatın, xüsusilə də uşaqlar üçün yaradılan mətnlərin yol ayrıcında olduğunu intuitiv olaraq hiss etmişdi və tərəddüd keçirdi: sənət, ya milli yaddaşın qaynaqlarına - kütləvi düşüncənin qəbul etdiyi mənbələrə, epos yaddaşına əsaslanmalı, ya da bundan imtina etməli, "Gülüstən" in, "Bustan" in, "Zinətül-məcalis" in uşaqların anlayacağı variantı yaradılmalı idi. Seyid Əzim ona:

**Nə gərəkdir hekayəti-xilqət,
Nə gərəkdir bizə o keyfiyyət?
Bu nə sözdür ki, xalq-kövrü fəsad
Nə qərar ilə oldular iycaq?!
Nə gərəkdir fəzilət izhar,
Həq-təala bilir bu əsran.
Olmayıbdır ağır sözün kulah,
Başla nəqli-Koroğlu, bismillah!**

-deyənlərin mövqeyini rədd edərək uşaqlar üçün "Koroğlu" dastanı yazmaq yolunu deyil, "hekayəti-xilqət" - xilqətin hekayətini və ya fəzilətin izharını yaratmaq yolunu seçdi. Bu hekayət və izhar işə xalqın deyil, ədəbiyyatın, kitabların yaddaşından gəlirdi. Seyid Əzim Şirvaninin özünün də qeyd etdiyi kimi ərəb və fars dilində olan həmin mətləbləri lüğətsiz oxuyub başa düşmək təkcə şagirdlər üçün deyil, müəllimlər üçün də çətin idi.

Seyid Əzimin tərtib etdiyi kitabdakı mənzum hekayələr, təmsillər, əsasən, köhnə məktəblərdə tədris edilən farsdilli mənbələrdən gəlirdi. "Rebiül-ətfal" in akademik nəşrinin tərtibçisi Süleyman Rüstəmovun yazdığı kimi: "Üç ədəd şagird dəftərindən ibarət olan bu avtoqraf bir sıra hekayə, lətifə və nədirələri əhatə edir. Birinci dəftərdəki hekayələrin çoxu Nizaminin "Xəmsə"si, Füzulinin təmsilləri, Sədinin "Gülüstən", "Bustan" və "Kitabi-qeyyibat"ı, Mollayi-Ruminin "Məsnəvi"si, Qaaninin "Kitabi-pərişan", habelə hind xalq hekayə və təmsilləri, Azərbaycan, ərəb və fars folklorundan tərcümə, təbdlil və iqtibas edilmiş əsərlərdir ki, şairin çəkilməsi altında sədəqlənmiş, nəzmə çəkilmiş, o dövrün məktəblilərinin anlayacağı şəkildə salınmışdır."

Məsələnin haqiqət tərəfi budur ki, adları çəkilən mənbələr tərcümədən sonra əl baxımından anlaşılsa da, yeni formalaşmaqda olan Azərbaycan ictimai tənqidi üçün mənanı qocalmış, milli oyanışın yaratdığı tarixi hava yeni bir cərəyan, fərqli axın tələb edirdi.

Şamaxıdan doğan günəş - Seyid Əzim Şirvani

təyir. Qonşu ona bir ovuc tənbeği verir. Kəndli evdə tənbeğinin içindən bir manat tapır. Pulun səhənə verildiyini biləndə kəndli səhəri gün onu sahibinə qaytarmaq qərarına gəlir. Pulu qonşuya verən kəndli əvvəlcə tərəddüd etdiyindən, qəlbində xeyirlə şərin mübarizəsinin getdiyindən söz açır. Əlini köksünə qoyan yoxsul kəndli deyir:

**Dedi: Bu evdə vardır iki nəfər,
Biris xeyir sahibi, birisi şər.
Sahibi-xeyr etdi hökmi-qəvm,
Ki pulu sahibinə qıl təsəlim.
Sahibi-şər söylədi, ey yar,
Etmə təsəlim əhlinə zirhar.
...Apanb ver şəraba nuş ələ,
Məst olub, kef çəkib, xuruş eylə.
Sübhedək qıldılar bu növ kələm,
Qoymadılar məni tutam aram.**

Səxavətli qonşu yoxsul kəndlilin düzlüyünü görüb pulu ona bağışlayır.

Allahın adına ithaf və peyğəmbərin tərihi ilə başlayan kitabın "Nazimin ifadəsi" bölümündə müəllif özü, mühiti və kitabın yaranma səbəbləri barədə məlumat verir, Şirvanın, Şamaxının tarixinin qürur doğuran səhifələrinə nəzər salır, Şirvanşahları, Xaqanini, Bahar Şirvanini xatırlayır, Rusiyanın işğalından sonra Şirvanın rəvəqləndiyini, ikinci Kəsmirə çevrildiyini qeyd edir. Şamaxını zəlzələnin dağıtdığı, əhalinin böyük hissəsinin Bakıya köçürüldüyü və Rusiya hökumətinin zəlzələnin təsirlərinin aradan qaldırılması üçün gördüyü tədbirlər dilə gətirilir. Çox maraqlıdır ki, kitabın mətnində Rusiya ilə bağlı

Şair öz mühitinin düşüncə tərzinə ironiya ilə yanaşır, müasirlərinin məsləhətlərinə rişxənd edir, istehza ilə ondan "gözəl hekayətləri", "nazənin rəvayətləri" qələmə almağı tələb etdiklərini yazırdı.

yi, mühafizəkarlığı ilə əlaqələndirirdi. Şair bu mühitdə elminin özü üçün "vizirü vəbala" - ağır yükə çevrildiyini vurğulayırdı.

Seyid Əzim yerli əhalinin onu qəbul edə bilməməyinin, onu "səfahət kanı" adlandırılmasının səbəbini bununla izah etməyə çalışırdı ki, elmin gəldiyi nəticələr insanların cəmlənmiş zehniyyətinə ziddiyyətlərinə görə müəllimlər öz təsəvvürlərinə uyğun gəlməyən hər şeyi "bina dönüklük" kimi qiymətləndirir və doğru sözü deyən insana ikrahla baxırlar. Şair öz mühitin düşüncə tərzinə ironiya ilə yanaşır, müasirlərinin məsləhətlərinə rişxənd edir, istehza ilə ondan "gözəl hekayətləri", "nazənin rəvayətləri" qələmə almağı tələb etdiklərini yazırdı. Şairin şükayətinin məğzini bu təşkil edirdi ki, "lələmə sözünün yadigar qalması, hər diyəyə sovqat olması" üçün ona "Güləndam", "Əsl və Kərəm", "Aşq Qərib", "Koroğlu" dastanlarını nəzmə çəkəməyi məsləhət görürlər.

şairlərə) müraciətinin üstündən keçmək heç düzgün olmazdı: "Keçmişdə "Əkinçi" qəzeti çıxanda o vaxtın şairlərindən yazıb təvəqqe olmuşdum ki, bülbulü və gülü tərif və bir-birlərini həcv etməkdən əl çəkib elm təhsil etməyin nəfərlərindən və biz müsəlmanlara olan zülmərin bərsində şeirlər yazıb onları bizim aşıqlara xoş sövt ilə oxumağı öyrətsinlər ki, aşıqlar onları toylarda oxuyub əhalini oyatmağa səbəb olsunlar. Onlardan birəcə Seyid Əzim Şirvani elm təhsil etmək nəfərlərindən bir neçə şeir yazmışdır ki, "Əkinçi" də çap olunmuşdu. Amma qeyri şairlərimizdən heç bir cavab gəlmədi. O ki bizlərə olan zülməldir, o barədə məliküşşüərə Seyid Əzim Şirvani də bir şey yazmadı..." ("Həyat" qəzeti, 8 yanvar 1906)

Seyid Əzimin gündəliyə gətirdiyi məsələ, əslində, fərqli siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni münasibətlərin-mill şüurun formalaşdığı yeni zəmanədə Azərbaycan poeziyasının qarşısında duran dilemma idi: bunun həm ictimai-siyasi və ideoloji dəyərlər, həm də bədii-estetik tərəfləri var idi.

Artıq Azərbaycan şeirinin üfüqlərinin üç təmas xətti ilə kəsişdiyi aydın görünürdü: milli yaddaşın qaynaqları; Şərq klassikası; eləcə də rus ədəbiyyatının müasir təcrübəsi. Hələ üfüqdə görünməsə də, Osmanlıda, türk poeziyasında da yeniləşmə prosesləri baş verirdi və Osmanlı ədəbiyyatında 1870-80-ci illərdə yaranan yeni şeir təzliklə Azərbaycan poeziyası ilə qovuşacaq, milli ideologiya zəminində yaranan poeziya həm siyasi, həm də məhəlli dil səhədlərini aradan qaldıracaqdı. O vaxt ikinci təzminat dönəmini yaşayan Osmanlı mühitində "Ədəbiyyatı-cədidə" - "Yeni ədəbiyyat" hərəkatı yetişməkdə idi. Azərbaycanda isə tarixi qədim, ənənələri güclü olan şeirin yeni üslubunun yaranması üçün əvvəlcə divan ədəbiyyatı ilə münasibətlərin aydınlaşdırılmasına ehtiyac var idi. Seyid Əzim klassik divan ədəbiyyatının sadəcə təmsilçisi deyildi, həm də öndəri və ideoloqu idi və onun divan ədəbiyyatının estetikasını və ideologiyasını müdafiə etməsi təəccüb doğurmamalıdır. Şairin öndərlik etdiyi divan poeziyasının ənənələri imperatorun ünvanına mədhiyyə yazmağa imkan verirdi, lakin həmin mədhiyyələr ədəbiyyatın işinə, hətta imperiyanın Azərbaycanda açdığı məktəblərdə tədris olunmağa yaramırdı. Şairin mənzum əsərlərində Rusiya imperiyası, rus dili, rus ədəbiyyatı haqqında yazdıqları onun ədəbiyyatda yeni bir istiqamət müəyyənləşdirmək istəyi ilə